महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२०   **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)
~~~~~~

अधिगीतं मोक्षस्वरूपविचारः

आवीरलाल गङ्गोपाध्यायः*
डा. जे.एस्.आर्. प्रसादः♣

लोके सङ्गीतशब्देन गीतस्यैव ग्रहणं भवति,[1] न तु तच्छास्त्रे। तत्किल गीतस्य वाद्यस्य नृत्यस्य च।[2] तस्मात् सङ्गीतपदं पारिभाषिकम्। अतोऽत्र निबन्धे गीतपरकतया विचारे प्रवर्तमाने शीर्षकेऽपि गीतपदस्य ग्रहणम्। न तु सङ्गीतपदस्य।

मोक्षः खलु चतुर्विधपुरुषार्थेषु चरमः। गीतेन चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्बहुधा श्रूयते। तत्र पुनः त्रिवर्गाणां सिद्धिस्तु लोके भूयशो दृश्यते। कल्लिनाथेनैव सङ्गीतरत्नाकरटीकायां श्रुतिप्रमाणेन तत्सर्वं साध्यते।[3] तद्यथा धर्मावाप्तिः **ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतो ब्राह्मणोऽन्यो गायेत्** इति श्रुतेः। देवतावन्दनादिष्वपि गीतप्रयोगो लोकतो दृश्यते इति अर्थसिद्धिः। सम्पत्तिपरकत्वेन तु लोके बहुधा दृश्यते एव अर्थसिद्धिः। कामप्राप्तिस्तु **तस्माद्गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते** इति श्रुतेः। मोक्षसिद्धिश्च –

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥[4]इति।

---

* शोधच्छात्रः, संस्कृताध्ययनविभागः, हैदराबादविश्वविद्यालयः।
♣ प्राध्यापकः, संस्कृताध्ययनविभागः, हैदराबादविश्वविद्यालयः।

1 समित्युपसर्गस्तु गीतशब्देन सह प्रयुज्यमानो गीते स्वेन आधेयातिशयाभावाद् गीतस्य अन्ययोगं द्योतयन् शब्दत्वसामान्येन वाच्यस्य तदुभयाभिव्यञ्जकत्वेन नृत्तस्य च गीतेन सम्बन्धं विशिनष्टि इति कलानिधौ कल्लिनाथः, पृ.६

2 गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते इति सङ्गीतरत्नाकरे शार्ङ्गदेवः (१.१.२१)

3 कलानिधिटीकायां कल्लिनाथः, पृ.८

4 याज्ञवल्क्यस्मृतिः ३.११५
~~~~~~

किन्तु चरमार्थस्य प्राप्तौ को वा विचारः? कथं वा मोक्षः सिद्धः स्यात्? कीदृशश्च स मोक्षः? वस्तुतो लोके बहुधा श्रूयते शास्त्रेष्वपि दरीदृश्यते सङ्गीतसोपानेन मोक्षाधिगमचिन्ता। किन्तु सर्वं प्रायः क्षिप्रं बिन्दुरूपेणैव नेत्रपथं भजते। तत्रापि सङ्गीतरत्नाकरादयः केचन ग्रन्थाः प्राथम्यं भजन्ते। किन्तु तदपर्याप्तमिति बुद्ध्या कौतुकाद् निबन्धने इयं प्रवृत्तिः शास्त्राभिव्यक्तिप्रकटनात्मिका एव।

वक्ष्यमाणो यो मोक्षः सः अद्वैतपरक एव। तत्र प्रवृत्तस्य पुरुषस्यापि अद्वैतसिद्धान्तपराधिकारित्वमेव ग्राह्यम्। तस्मात् नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोग-विरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वं चेति अधिकारित्वे नियामकम्।[1] लोकतः अपि एतेषामुदाहरणं दृश्यते। तत्र अल्लाउद्दीनखानत्यागराजादीनां चरितात् तु नियमिता-धिकारिलक्षणाधिगमः। अपि च विशिष्टशास्त्रकारणात् तत्राधिकारवैशिष्ट्यं तु भवत्येव। तस्मात् नित्यानित्यादीनां पूर्वमपि गीतविद्यार्थित्वं तस्य साध्यम्। परमेव बोधपुरःसरं नित्यानित्यादिरूपसम्पत्तिमतः परब्रह्माधिगमनं प्रवर्तते। तथा च श्रुतिः - **नादासक्तं सदा चित्तं विषयं न हि काङ्क्षति** इति।[2]

कथमत्र ब्रह्मचिन्ता इति चेत् -

चैतन्यं सर्वभूतानां विवृतं जगदात्मना।
नादब्रह्मामृतानन्दमद्वितीयमुपास्महे॥ इति।[3]

चैतन्यं सर्वभूतानां विवृतं जगदात्मना।
नादब्रह्म तदानन्दमद्वितीयमुपास्महे॥ इति।[4]

---

1 ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

2 नादबिन्दूपनिषत्, ४२

3 नारदीयं चत्वारिंशच्छतरागनिरूपणम् ७

4 सङ्गीतरत्नाकरः १.३.१

अशेषभूतेषु च चित्स्वरूपं विवर्तभावेन जगत्स्वरूपम्।
सदेव सर्वं प्रतिभाति यत्र ब्रह्मात्मकं तं प्रणमामि नादम्॥ इत्यादयश्च।[1]

तत्र को नाम नाद इति चेत् **नामरूपात्मकप्रपञ्चव्याकरणनिदानभूतः शरीरे प्रकाशमानः परमात्मस्वरूपः** इति तुलजेन्द्रः।[2] कल्लिनाथस्तु **नादो हि स्फोटात्मना समस्तपदार्थ-प्रकाशकत्वसाधर्म्येण चैतन्यारोपविषयत्वात् चैतन्यम्** इति।[3] तत्र **णदँ - अव्यक्ते शब्दे** इति नद्-धातोर्भावे घञि सुपि नादः इति रूपम्। तेन सामान्यतो नादो नाम अव्यक्तः शब्द एव। माधवीयधातुवृत्तौ शब्दे इति अर्थे कृते नादस्य शब्दार्थो वा स्वीकार्यः।

प्रकृतशास्त्रानुगुण्येन स द्विविधः अनाहताहतभेदात्। षड्जादिस्वरा आहते एव अन्तर्यान्ति।[4] आहतानां तु इन्द्रियग्राह्यत्वात् न तेन परमार्थसिद्धिः। न च नित्यः। सर्वे एव सङ्गीतग्रन्थाः आहतपरकाः। ननु सर्वेषाम् अविद्यापरकत्वात् कथं मोक्षविचारे सन्नद्ध इति चेत् न तथा, सङ्गीतस्य लोके मुख्यत्वेन प्रयोगरूपत्वात् नात्र कदाचिद् ग्रन्थकर्तृदोषः, उक्तं च शार्ङ्गदेवेन **सोऽपि रक्तिविहीनत्वान्न मनोरञ्जको नृणाम्** इति[5] तच्छब्देन अनाहतनादः परामृष्टः। ननु प्रयोगपरशास्त्राणाम् अर्थशास्त्रादीनां प्रयोगान्त्यत्वात् तत्र मोक्षविचारस्यापि सम्बद्धत्वानवगाहित्वमिति चेत् न, त्यागराज-मुत्तुस्वामिदीक्षित-कमलाकान्तभट्टाचार्य-रामप्रसादसेनादीनाम् उपासनाङ्गत्वेन सङ्गीतस्वीकारस्य लोकतो दर्शनात्। अत्र मोक्षार्थित्वेन आगतस्य पुरुषस्य तु गीतोपासनया अन्तःकरणशुद्धिः। न खलु यशोऽर्थादिकामेन क्रियते

---

[1] सङ्गीतसुधा ९३

[2] सङ्गीतसारामृतम्, पृ.४

[3] कलानिधिटीका, पृ.३१

[4] आहतनादस्य श्रुत्यादिद्वारतोऽखिलम्॥
गेयं वितन्वतो लोकरञ्जनं भवभञ्जनम्। इति सङ्गीतरत्नाकरे १.२.१६७

[5] सङ्गीतरत्नाकरः १.२.१६५

यदिति प्रष्टव्यम्। तत्र मोक्षसम्भावना नास्ति।[1] गीतसाधनेन पण्डिते च सति अर्थादीनां स्वयं प्राप्तिस्तु लोकतो दृश्यते त्यागराजादीनाम्। किन्तु तत्र लोभादिकं नास्ति, क्वचिच्च प्रत्याख्यानमपि दृश्यते। अतो नित्यानित्यादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नसङ्गीतविद एव मोक्षे अधिकारित्वम्। न च सङ्गीतस्य व्यसनान्तर्गतत्वं भाव्यम्। उक्तं किल मुनिना **सामभ्यो गीतम्** इति।[2] गीतं नूनं ब्राह्मी विद्या। अपि चोक्तम् अभिनवगुप्तपादैः **नाट्यमेव वेद** इति।[3] ननु सङ्गीतस्य वैदिकत्वे सिद्धेऽपि कर्मत्वात् मोक्षसाधने अनङ्गीभूतता **कर्मणा बध्यते जन्तुः** इत्यादिस्मृतेः[4] इति चेत् न, तदुक्तम् अहोबलेन–

अग्निहोत्रं यथा कार्यं गानकार्यं तथैव हि।
वेदोक्तत्वात् स्मृतिप्रोक्तात् कर्तव्यत्वान्मनीषिभिः॥ इति।[5]

अपि च **योगस्थः कुरु कर्माणि** इति स्मृतेः।[6] योगोऽत्र समत्वबुद्धिः। तस्माद् भाषितं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः **फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः तद्विपर्ययजा असिद्धिः तयोः सिद्धासिद्ध्योः अपि समः तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि** इति।[7] किञ्चाह **प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मणि अधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम्** इति।[8]

---

[1] यो वित्तलोभेन सुखेन वापि हठेन वा गायति गीतमात्रम्।
स वर्तते वर्षसहस्रमीश पुरोगमः सर्वगणाग्रणीशः॥ इति पञ्चमसारसंहितायां नारदः (२.३)। तेन सुगतिस्तु दृश्यते एव।

[2] नाट्यशास्त्रम् १.१७

[3] तदेव, पृ.१४

[4] महाभारतम्, शान्तिपर्व २४१.७

[5] सङ्गीतपारिजातः, ४

[6] श्रीमद्भगवद्गीता, २.४८

[7] गीताशाङ्करभाष्यम्, पृ.६१

[8] तदेव, पृ.६०

ननु चरकादिषु सत्त्वप्रकृतिनिरूपणप्रसङ्गे यत् गान्धर्वप्रकृतिः उच्यते तत्र स्त्रीविहारकामादीनां[1] निवेशाद् गीतपरतया मोक्षाधिगमे नितरां बाधैव इति चेद् बाढं, को वा मार्गः सत्यगमनपरः निष्कण्टकः **क्षुरस्य धारा** इत्यादिश्रुतेः।[2] अत्र खलु गान्धर्वकायवतः सर्वथा तथात्त्वं स्यादिति नास्ति विपश्चिताम् आशयः। तथात्वे तु चरकादिभिर्महर्षिभिः गान्धर्वप्रकृतेः सात्त्विकप्रकृतौ अन्तर्भावो नाकरिष्यत। अपि च चरकेनैवोक्तं **मोक्षो रजस्तमोऽभावाद्** इति।[3]**सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च** इति चरके।[4] तस्मात् राजसिकप्रकृतौ तामसप्रकृतौ तु मोक्षसम्भावना नास्तीति समयः। शुद्धे सत्त्वे मानसे एव मोक्षसम्भावनारम्भः। तदुक्तं **शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत्सर्वमुपजायते** इति।[5] किञ्च, कफादिप्रकृतिगुणनिरूपणप्रसङ्गे कफप्रकृतिकपुरुषस्य कृते ये गुणा उक्तास्तेषां सर्वेषामेव एकस्मिन् श्लेष्मले काये सद्भावः स्यात्। न तथा शक्यं, तस्य लोकप्रतीयमानाभावात्। तस्मात् अधिकतया ब्राह्मकायवत ऋषिकायवतोऽपि वा गान्धर्वकायानुगगीतवादित्रपरायणत्वं न स्यात् इति वक्तुं न शक्यते। किमधिकमिति सत्यपि स्त्रीविहारादिमोक्षविपरीतगुणसत्त्वे नैवं शक्यं चिन्तयितुं यत् गीतेन सम्भावनैव नास्तीति। तस्मात् किल नित्यानित्यवस्त्वादिसाधनानां सन्निवेशः।

अथ तावत् यदाह नादब्रह्मेति बहुग्रन्थोद्धारपरः सन् तद् ब्रह्म किंस्वरूपकम् इत्याह **नादो हि स्फोटात्मना समस्तपदार्थप्रकाशकत्वसाधर्म्येण चैतन्यारोपविषयत्वात् चैतन्यम्** इति। स्फोटस्तु वर्णातिरिक्तः वर्णाभिव्यङ्गः अर्थाभिप्रायकः नित्यः शब्दः इति।[6] किन्तु इदं नित्यत्वं न त्रिकालाबाधितत्वम्। तस्माद् आह चैतन्यारोपविषयत्वात् चैतन्यमिति लक्षणे। सङ्गीते तु नादः परावाक्पर्यायः ब्रह्मशक्तिः। न तु वैयाकरणानाम्। नाद एव पश्यन्तीमध्यमास्थानगतः अव्यक्तः

---

[1] चरकसंहिता, शारीरस्थानम् ४.३७

[2] कठोपनिषत्, १.३.१४

[3] चरकसंहिता, शारीरस्थानम्, १.१४२

[4] तदेव, ४.३४

[5] तदेव, १.१४१

[6] सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, पृ.५०८

शब्दः। व्यक्तः सन् वैखरीपर्यायः ध्वनिरिति विशिष्टसंज्ञां लभते।[1] तदा स एव नादः षड्जादिरूपेण विवर्तते। अतः किल शब्द इति नादपर्यायस्य स्वीकारे न दोषः। स्फोटात्मना इत्यस्य परावागात्मनेत्यर्थः। समस्तस्य जगतः पदार्थप्रकाशकः स नाद एव। प्रायशस्तु साङ्गीतका अद्वैतमेव स्वीकुर्वन्ति। अत्र प्रायपदं सङ्गीतसमयकारादीनामग्रहणार्थम्। तस्मात् सर्वे स्वरा ध्वनयश्च तस्यैव विवर्तरूपाः। न तु परिणामाः। ननु स्वरादि विहायापि जगदस्ति, न किल स्वरादिना एव जगत् इति चेद् बाढम्। तस्माद् वदामः नादस्तु सर्वत्रैव विराजमानः **परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः** इत्यादिश्रुतेः।[2] तदेव ब्रह्म परम् अपि ओङ्कारः प्रणवस्वरूपः, अपरमपि तथैव। ननु **प्रणवो धनुः** इत्यादौ **ब्रह्म तल्लक्ष्यम्** इत्युच्यते[3] तेन ब्रह्म साध्यं प्रणवश्च साधकः; अतो न भवति ओङ्कार एव ब्रह्म इति चेद् बाढम्, एनमेव प्रश्नं पुरस्कृत्य साधनप्रपञ्चम् अनुसरामः। अत्र वस्तुतः न कश्चिद् भेदः। तत्र श्रुतिद्वयमेव प्रमाणम् –

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥
एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते॥ इति।[4]

एतयोः ब्रह्मणः एव स्वरूपत्वेन तथा च तत्प्राप्तौ आलम्बनत्वेन स्वीकृत ओङ्कार एव। वस्तुतः अतत्त्वतोऽन्यथाभूते किं वा परभिन्नं भवेत्। तस्माद् आलम्बनमपि तदेव ब्रह्म। अपि च माण्डुक्ये **ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव** इत्यादिना[5] त्रिपादात्मकं ब्रह्म, तुरीयं च शुद्धब्रह्म इति

---

[1] नाभिहृत्कण्ठमूर्धास्येष्वाविर्भावयति ध्वनिम्॥ इति सङ्गीतरत्नाकरकृत्, १.३.४

[2] प्रश्नोपनिषत्, ५.२

[3] मुण्डकोपनिषत्, २.२.४

[4] कठोपनिषत्, १.२.१६-१७

[5] माण्डूक्योपनिषत्, १

सर्वम् ओङ्कारस्वरूपम् इति व्यक्तम्। सङ्गीतपरम्परायामपि ब्रह्मणः त्रिपादात्मकत्वं यथाशक्ति स्वीकृतम्।[1] नास्तीहात्र सन्देहलवो यत् सङ्गीतविषयिणी ब्रह्मचिन्ता तु उपनिषत्परा एवेति। किञ्च, यदुक्तं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः **तस्मादेवं विद्वान् एतेनैव आत्मप्राप्तिसाधनेनैव ओङ्काराभिध्यानेन एकतरं परमपरं वा अन्वेति ब्रह्मानुगच्छति; नेदिष्ठं ह्यालम्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः** इति[2] तद् वस्तुतो नादोपासनया एव सुलभम्। नेदिष्ठस्य अतिशयनैकट्यार्थः। नादे रुचिमत ओङ्कारालम्बनेन परब्रह्माधिगमः सुकर इति कस्य वा विमतिः। तदुक्तं संवादि-भ्रमन्यायमवलम्ब्य कल्लिनाथेन विदुषा – **परावाक्पर्यायस्य ब्रह्मशक्तेर्नादस्य ब्रह्मणोऽत्यन्त-प्रत्यासन्नत्वात्तदुपासनायां कृतायां ब्रह्मप्राप्तिर्मणिप्रभाप्रवृत्तस्य मणिलाभवद् भवेद्** इति।[3] तस्माद् मूलतः यो नाद उक्तः स किल तटस्थलक्षणकः। शुद्धं ब्रह्म तु **अशब्दम्** इति[4],

बीजाक्षरं परं बिन्दुं नादं तस्योपरि स्थितम्।
सशब्दं चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् इति[5],

यद्वा **यस्मिन् विलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते** इत्यादिभिश्च[6] श्रुतिभिः प्रतिपादितम्।

अथ पूर्वप्रपञ्चपोषकत्वेन परम्परानुगुण्यप्रमाणतया च उद्ध्रीयन्तेऽत्र श्लोकाः –

तत्र स्यात् सगुणध्यानाद्भुक्तिर्मुक्तिश्च निर्गुणात्॥
ध्यानमेकाग्रचित्तैकसाध्यं न सुकरं नृणाम्।
तस्मादत्र सुखोपायं श्रीमन्नादमनाहतम्॥
गुरूपदिष्टमार्गेण मुनयः समुपासते। इति।[7]

---

[1] सूक्ष्मभूतेन्द्रियप्राणेत्यादितो (पृ.१२) रत्नाकरे प्रसङ्गतो दृश्यते।

[2] प्रश्नोपनिषद्भाष्यम्, ५.२

[3] कलानिधिटीका, ३१

[4] कठोपनिषत्, १.३.१५

[5] ध्यानबिन्दूपनिषत्, २

[6] ब्रह्मविद्योपनिषत्, १३

[7] सङ्गीतरत्नाकरः,१.२.१६३-१६५

एतावत्तु समासेन तत्त्वालोचनैव संवृत्ता। किन्तु वस्तुतः साधनप्रकारः योगत एव परम्परायां स्वीकृतः। तद्यथा सङ्गीतरत्नाकरे आदिमे मङ्गलश्लोके एव योगप्रक्रिया काचिन्निविष्टा–

ब्रह्मग्रन्थिजमारुतानुगतिना चित्तेन हृत्पङ्कजे
सूरीणामनु रञ्जकः श्रुतिपदं योऽयं स्वयं राजते।
यस्माद्ग्रामविभागवर्णरचनालङ्कारजातिक्रमो
वन्दे नादतनुं तमुद्धुरजगद्गीतं मुदे शङ्करम्॥ इत्यत्र।

अस्य अर्थविस्तारः कल्लिनाथसिंहभूपालानुरोधेन एवं भवति – ब्रह्मग्रन्थिर्नाम नाभिकन्दः। सूरीणां पण्डितानां हृदयपङ्कजे अनाहताश्रये द्वादशदलचक्रे नाभिकन्दतो जातस्य वायोः अनुगमनं यस्य तेन चित्तेन श्रुतिपदं प्रणवम् अनु अनन्तरम् अव्यवहितेन रञ्जकः स्वव्यतिरिक्तं स्वात्मनि अन्तर्भावयन् योऽयं आगमवेद्यः स्वयं स्वेनैव प्रकाशते। विशेषेणोक्तं कल्लिनाथेन – **साक्षात्कारे सति वृत्त्युपाध्युच्छेदे स्वस्वरूपेण नित्यं प्रकाशते** इति।[1] यस्माद् ब्रह्मणः ग्रामविभागादिक्रमः सृष्टिः भवति। अत्र कल्लिनाथस्तु **एतेन ईश्वरं प्रति नमतस्तटस्थलक्षणत्वं दर्शितम्** इति।[2] तं नादतनुं नादविग्रहं नादस्वरूपमिति यावत्। उद्धुरजगद्गीतम् उद्धटेन जगता गीतं स्तुतं शङ्करं मुदे आनन्दाय वन्दे स्तौमि। तत्र शङ्करमिति ईश्वरम् इति भूपालः। तेन तु **शं करोतीति शङ्करः निरपेक्षतया सुखदायक ईश्वर एव। अत एव सापेक्षतया सुखदायकानां राजादीनां व्युदासः** इति।[3] अत्र पुनः अङ्गुष्ठमात्रादिश्रुतेः हृदयपङ्कजे व्यापकस्यापि तस्य विशेषाभिव्यक्तिः। किञ्च, त्यागराजोऽपि प्रणमति **नादतनुमनीशं शङ्करं नमामि मे मनसा शिरसा** इति।

---

[1] कलानिधिटीका, पृ.३

[2] तदेव

[3] सुधाकरटीका, पृ.८

अत्र या यौगिकप्रक्रिया उक्तास्तास्तु योगयाज्ञवल्क्य-नादबिन्दूपनिषद्-ध्यानबिन्दूपनिषद्-ब्रह्मविद्योपनिषदादिषु अनुसन्धेया। नेदं स्थलं तद्विचारस्य।

अथो प्रस्तुते मोक्षतत्त्वविचारे निष्कर्षस्तु आहतनादादिभिः चित्तशुद्धिः, नित्यानित्यादिसम्पत्तिमतः अधिकारित्वं, तथा च अनाहतनादवर्त्मनि एव परब्रह्माधिगमः। अत्र विशिष्टतया एवं वक्तव्यं यत् भक्तिज्ञानसंवलितमार्गेणैव अस्मिन् वर्त्मनि प्रसारः। विना भक्तिं सङ्गीताधिगमासम्भवात् आदावेव बाधा। उक्तं च सङ्गीतजगद्गुरुश्रीत्यागराजपादैः–

संगीत ज्ञानमु भक्ति विना
सन्मार्गमु कलदे मनसा॥
भृंगि नटेश समीरज घटज
मतंग नारदादुलुपासिञ्चे॥
न्यायान्यायमु तॆलुसुनु जगमुलु
मायामयमनि तॆलुसुनु दुर्गुण
कायजादि षड्-रिपुलु जयिञ्चु
कार्यमु तॆलुसुनु त्यागराजुनिकि॥ इति।

अस्यायमर्थः – **मनसा** हे मनः, **संगीत ज्ञानमु** सङ्गीतज्ञानं **भक्ति विना** भक्तिं विना **सन्मार्गमु कलदे** सन्मार्गं न ईश्वरप्राप्तये न सहायकं भवतीत्यर्थः। **भृंगि** स्वनामख्यात-शिवानुचरः, **नटेशः** स्वयम् ईश्वरः, **समीरज** वायुपुत्र आञ्जनेयः, **घटज** अगस्त्यः, **मतङ्गः** स्वनामख्यातो भरतमुनिपुत्रः सङ्गीतविद् मुनिः, **नारद** स्वनामप्रख्यातो देवर्षिः, तथा च **आदुलु** अन्ये **उपासिञ्चे** भक्त्या उपासितवन्तः सङ्गीतमिति वाक्यशेषः। **त्यागराजुनिकि** मम त्यागराजस्य समीपं **न्यायान्यायमु** न्यायं च अन्यायं च **तॆलुसुनु** ज्ञानविषयीभूतम्। **जगमुलु** चराचरमिदं सर्वं **मायामयमनि** मायामयम् इत्येतत् सत्यम् इति अहं त्यागराजो जाने। **दुर्गुण** दुर्गुणा ये **कायजादि**

षड्-रिपुलु कामादिषड्रिपवः तेषां **जयिञ्चु** जयार्थं **कार्यमु** यत् कर्म तत् जाने अहं त्यागराजः इत्यर्थः। यद्वा भक्तियुतसङ्गीतज्ञानेनैव न्यायान्यायमायावृतजगज्ज्ञानकामादि-रिपुजयरूपकर्माणि साधयितुं शक्यते इति मम त्यागराजस्य समीपं सुज्ञातमिति। अत्र तु न्यायान्यायस्थले नित्यानित्यवस्तुविवेकस्वीकारे, मायामयादिषु इहामुत्रादिस्वीकारे, कायजादिषु शमादि-सम्पतिस्वीकारे च प्रस्तुतप्रसङ्गस्वारस्यम्।

अपि च तैरेव त्यागराजैर्गीयते **नाद लोलुडै ब्रह्मानन्दमन्दवे मनसा** इति। अस्यार्थः - हे मनः नादैक्येन ब्रह्मानन्दं प्राप्नुहि इति।

वस्तुतः गीतस्य लक्ष्यैकवेद्यत्वाद् एवं विचारात्मकविश्लेषणे सत्यपि नित्यानित्यादि-साधनानां प्रयोगविषयादिकं चरितावलोकनपरं भवति सुष्ठु प्रतीयमानम्। एवञ्च साधनादीनामपि तदा बहुविस्तारो भवितुमर्हति चर्चायाम्। तस्मादिदं निश्चप्रचं यत् इदं तु आरम्भः एव। अस्मिन् प्रसङ्गे कार्यविस्ताराय सन्ति विविधा बिन्दव इत्यलमतिपल्लवितेनेति शिवम्॥

तथ्यसूचीपरिपाटी

1. (n.d.). From अद्वैतशारदा: https://advaitasharada.sringeri.net/
2. Concordance of Pāṇinian Dhātuvṛttis. (n.d.) - From Samsaadhanii: http://scl.samsaadhanii.in/scl/dhaatupaatha/index.html
3. Sangeethapriya. (n.d.) - From http://www.sangeethapriya.org: http://www.sangeethapriya.org/tributes/thyagaraja/ThyagarajaKritis.pdf
4. Thyagaraja Vaibhavam. (n.d.) - From http://thyagaraja-vaibhavam.blogspot.com.

5. अहोबलपण्डितः, सङ्गीतपारिजातः, रावजीश्रीधरगोंधळेकरः, पुण्यपत्तनम्, १८१९ शालिवाहनशकः

6. तुलजेन्द्रभूपालः, सङ्गीतसारामृतम्, शास्त्री, पण्डित एस्. सुब्रह्मण्य (Ed.), मद्रापुरीसङ्गीतविद्वत्सभा, मद्रपुरी, १९४२

7. पण्डितजगदीशशास्त्री (Ed.), उपनिषत्संग्रहः, मोतीलाल बनारसीदास, संस्करणम् ७, २०१७

8. पण्डितदत्तात्रयकेशवजोशी (Ed.), नारदीयं चत्वारिंशच्छतरागनिरूपणम्, आर्यभूषणा, पुण्यनगरम्, १९१४

9. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुण्यपत्तनम्, १९०३

10. रविशंकर नागर & के. एल. जोशी (Eds.), नाट्यशास्त्रम्, भागः १, परिमल पब्लिकेशन्स, दिल्ली, २०१२

11. वेदव्यासः, (n.d.), महाभारतम् (भागः ६), गीताप्रेस, गोरखपुरः

12. वैद्य जादवजी त्रिकामजी आचार्य (Ed.), चरकसंहिता, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१५

13. शास्त्री, पण्डित एस्. सुब्रह्मण्य (Ed.), सङ्गीतरत्नाकरः, भागः १, द अद्यर् लैब्रेरी ऍण्ड रिसर्च सेन्टर्, मद्रापुरी, १९९२

14. श्रीमद्भगवद्गीता शांकरभाष्य हिन्दी-अनुवादसहित, गीताप्रेस, गोरखपुरः, २०६६ संवत्सरः

15. श्रीमन्माधवाचार्यः, सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, डॉ. उमाशङ्करशर्मा (Ed.), चौखम्बा विद्याभवन, २०१६, वाराणसी

16. श्रीरघुनाथभूपतिः, सङ्गीतसुधा, सुन्दरार्यः, पी. एस्. & शास्त्री, पण्डित एस्. सुब्रह्मण्य (Eds.), मद्रपुरीसङ्गीतविद्वत्सभा, मद्रपुरी, १९४०

17. श्रीशार्ङ्गदेवः, कल्लिनाथकृतकलानिधिटाकासंवलितः सङ्गीतरत्नाकरः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०११

18. सिंह, ग. व. (Ed.), नारदकृतपञ्चमसारसंहिता तथा दामोदरसेनकृतसङ्गीतदामोदरः, डा. तिवारी (Trans.), मणिपुरीनर्तनालयः, कलिकाता, १९८४

19. स्वामिचिद्घनानन्दपुरी (Ed.), वेदान्तदर्शनम्, भागः १, स्वामिविश्वरूपानन्दः (Trans.) उद्बोधन, कलिकाता, 2014

❑❑❑